

تأثیر آموزش الگوی KAB بر گرایش کارآفرینانه فراگیران

رهام کیانی^۱

محمود حقانی^۲

محمد نیرو^۳

چکیده

الگوی آموزش کارآفرینی KAB از جمله الگوهای معتبر آموزش کارآفرینی در حوزه آموزش‌های مهارتی است که از سوی کارشناسان سازمان جهانی کار (ILO) تهیه و توسعه یافته است. پژوهش حاضر، به منظور بررسی میزان اثربخشی الگوی آموزش کارآفرینی KAB در سه حوزه نگرش شخصی، سبک زندگی و الگوی رفتاری کارآموزان انجام گرفت. پژوهش با استفاده از روش طرح‌های آمیخته انجام شد که در مرحله کیفی به صورت مصاحبه و در مرحله کمی به صورت شبه‌آزمایشی، همراه با پیش‌آزمون و پس‌آزمون بود. جامعه مورد مطالعه این پژوهش، ۳۵ نفر از کارآموزان دوره کارآفرینی در یکی از آموزشگاه‌های تحت نظارت اداره کل آموزش فنی و حرفه‌ای استان البرز بوده که به صورت تمام‌شماری، قبل و بعد از آموزش، مورد ارزیابی قرار گرفتند. برای جمع‌آوری داده‌ها از پرسش‌نامه‌ای استفاده شد که روایی صوری و محتوای آن از سوی متخصصان و پایایی آن از طریق انجام آزمون آلفای کرونباخ با ضریب ۰/۷۴ تأیید شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها توسط نرم‌افزار SPSS انجام و برای بررسی فرضیه‌های پژوهش، علاوه بر آمار توصیفی، از آزمون‌های کولموگروف-اسمیرنف، لوین، ویلکاکسون و t گروه‌های وابسته استفاده شد. نتایج نشان داد که آموزش کارآفرینی KAB بر الگوی رفتاری و سبک زندگی تأثیرگذار بوده ولی بر نگرش شخصی، تأثیری نداشته است.

واژگان کلیدی: الگوی آموزش کارآفرینی KAB، نگرش، الگوی رفتاری، سبک زندگی، اثربخشی.

۱. کارشناس ارشد مدیریت آموزشی و مدیر کل دفتر بودجه و تشکیلات سازمان آموزش فنی و حرفه‌ای
Email: haghani@pwut.ir

۲. استادیار دانشگاه صنعت آب و برق شهید عباسپور

۳. دانشجوی دکتری برنامه‌ریزی درسی دانشگاه خوارزمی

4. International Labour Organization

دریافت مقاله: ۹۱/۷/۳ تصویب نهایی: ۹۱/۱۱/۲۳

مقدمه

قرن بیست و یکم قرن اکتشافات و پیشرفت‌های سریع در زمینه مختلف صنعت و تکنولوژی است و متناسب با تغییرات تکنولوژیکی صورت گرفته در جامعه بشری، مشاغل موجود در سازمان‌ها نیز تحول یافته‌اند و نیروی انسانی مورد نیاز برای این مشاغل افرادی نیستند که تنها در یک شغل دارای مهارت و دانش باشند، بلکه جوامع نوین به انسان‌های توسعه‌یافته‌ای نیاز دارند که بتوانند با بینش مناسب مجموعه‌ای از مهارت‌های مختلف را با خلاقیت، ابتکار و دانش، در مشاغل متعدد بکار گیرند و با مهارت گسترده ضمن انجام دادن بهینه مهارت‌های شغل به تحقق اهداف سازمان کمک کنند (قهرودی، ۱۳۸۸). در این میان ثروت‌آفرینی در اقتصاد امروز، دانش و تخصص است و آینده از انقلابی خبر می‌دهد که نیروی حرکت آن از اندیشه‌های انسان‌ها سرچشمه می‌گیرد (طبرسی و احدیان، ۱۳۸۶).

در دنیای امروز، بزرگ‌ترین سرمایه‌های هر کشور و بنگاه، نیروهای اهل فکر، یادگیرنده، خلاق و به عبارتی، کارآفرینان هستند. چراکه نیروی انسانی به عنوان اساسی‌ترین عامل، نقش کلیدی در تولید کالا و خدمات دارد (فتوحی، ۱۳۸۸). بسیاری از آنان فعالیت‌های خود را با ایجاد شرکت‌های کوچک و متوسط (SME) که سهم قابل توجهی در توسعه صنایع و اشتغال‌زایی دارند، آغاز می‌کنند. بر همین اساس است که دولت‌ها با اتخاذ سیاست‌های مختلف، از جمله ایجاد مراکز رشد، پارک‌ها و شهرک‌های علم و فناوری، ارائه خدمات مشاوره‌ای، تأمین بخشی از منابع مالی و ارائه آموزش‌های لازم، در حمایت از ایجاد و توسعه‌ی این شرکت‌ها می‌پردازند. در کشور جمهوری اسلامی ایران نیز در حدود دو دهه است که دولت با حمایت از آموزش‌های کارآفرینی، سعی در حمایت از شرکت‌های کوچک و متوسط را دارد.

هیچ جامعه‌ای قادر نیست بدون آموزش بهبود و توسعه یابد و آموزش را نباید یک هزینه دانست بلکه نوعی سرمایه‌گذاری است که اثرات آن در آینده ظهور و بروز می‌یابد و بر همین دیدگاه است که امروزه تمامی سازمان‌ها و مؤسسات و شرکت‌های دولتی، خصوصی، هر یک به نوعی در امر آموزش سرمایه‌گذاری می‌کنند و البته این امر منوط به این نکته است که آنها بدانند با انجام آموزش چه منافعی را به دست خواهند آورد و اصولاً نتایج سرمایه‌گذاری در آموزش چگونه و در کجا خود را نشان خواهد داد (عباسیان، ۱۳۸۵). مهم‌ترین ویژگی که سرمایه‌گذاران به دنبال آن هستند آموزش است، زیرا کارآفرینان آموزش‌دیده عملکرد بهتری نسبت به سایر کارآفرینان دارند (اسکات شین، ۱۳۸۸).

1. Small and Medium sized Enterprises

سازمان آموزش فنی و حرفه‌ای کشور، که متولی نظام آموزش غیر رسمی در کشور است نیز در سال‌های اخیر، ارائه این آموزش‌ها را جزء محورهای اصلی کار خود قرار داده است. به منظور افزایش اثربخشی این آموزش‌ها، این سازمان پس از انجام مطالعات و پژوهش‌های لازم، اقدام به طراحی و پیاده‌سازی الگوی آموزش کارآفرینی KAB نموده است.

هدف الگوی آموزش کارآفرینی KAB این است که با استفاده از شیوه‌های آموزشی تعاملی و مشارکتی، مهارت‌ها، نگرش‌ها و ذهنیت‌های کارآفرینانه را در میان فراگیران آموزش‌های مهارتی، و همچنین علاقه‌مندان به راه‌اندازی کسب و کار، توسعه دهد. اعتقاد ارائه‌دهندگان این الگو، ایجاد نگرش مثبت به کارآفرین، و تمایل راه‌اندازی کسب و کار بوده، و در نهایت، کاهش بیکاری از جمله دستاوردهای قابل انتظار این الگو است.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

در دنیای در حال تحول امروز، کامیابی از آن جوامع و سازمان‌هایی است که بین منابع کمیاب و قابلیت‌های مدیریتی و کارآفرینی منابع انسانی خود، رابطه معنی‌داری برقرار سازند. به عبارتی، جامعه و سازمانی می‌تواند در مسیر توسعه، حرکت رو به جلو و پرشتابی داشته باشد که با ایجاد بسترهای لازم، منابع انسانی خود را به دانش و مهارت کارآفرینی مولد تجهیز کند؛ تا آنها با استفاده از این توانمندی ارزشمند، سایر منابع جامعه و سازمان را به سوی ایجاد ارزش و حصول رشد و توسعه، مدیریت و هدایت کنند. دستیابی به سطوح بالای سرآمدی در سازمان‌ها، و رشد اقتصادی جامعه، نیازمند توسعه و ارتقای سطح کارآفرینی در کشور است. در واقع توسعه کارآفرینی، مهم‌ترین ابزار پیشرفت اقتصادی در کشورهای توسعه‌یافته است.

از جمله اقدامات استراتژیک برای رشد و توسعه کارآفرینی، آموزش کارآفرینی است. کارآفرینان در رأس کسب و کارها قرار گرفته، در جستجوی فرصت‌ها بوده و خلاقیت نیز ابزاری برای موفقیت آنها تلقی می‌شود.

کارآفرینی

فرآیندی است که منجر به ایجاد رضایت‌مندی و یا تقاضای جدید می‌شود. کارآفرینی عبارت است از: فرآیند ایجاد ارزش، از راه تشکیل مجموعه منحصر به فردی از منابع، به منظور بهره‌گیری از فرصت‌ها (احمدپورداریانی، ۱۳۸۵). ریچارد کانتیلون، کارآفرینان را افرادی می‌داند که به دنبال سود هستند و دارای توانایی دستیابی به این سود، از طریق

خرید با قیمت پایین و فروش با قیمت بالا هستند (مقیمی، ۱۳۸۸). کارآفرین، فردی است دارای ایده و فکر جدید، که از طریق فرآیند ایجاد کسب و کار (کسب و کار خانگی، کسب و کار مجازی، کسب و کار در مغازه یا شرکت یا سازمان) توأم با بسیج منابع و مخاطره مالی و اجتماعی، محصول یا خدمت جدیدی به بازار عرضه می‌کند. (احمدپورداریانی و عزیزی، ۱۳۸۸). کارآفرینی فرآیندی است که طی آن محصول یا خدمت جدید با نوآوری و خلاقیت به بازار ارائه شود و این کسب و کار مدام در حال رشد و ترقی باشد (رضازاده و همکاران، ۱۳۸۶).

در فرهنگ واژگان بنت، بازاریابی، فرآیند برنامه‌ریزی، طراحی، قیمت‌گذاری، ترفیع و توزیع ایده‌ها و کالاها و خدمات به منظور خلق مبادله است که اهداف فردی و سازمانی را برآورده می‌سازد. مهارت بازاریابی یکی دیگر از مهارت‌های مورد نیاز برای کارآفرینان است (اسلام، ۱۳۸۵).

عوامل متعددی مانند دولت، منابع مالی که فرد در اختیار دارد، الگوهای نقش و ... در راه‌اندازی کسب و کار جدید تأثیر دارند. تحصیلات رسمی و تجربه قبلی نیز در فعالیت‌های اقتصادی باعث می‌شود مهارت‌های لازم برای راه‌اندازی کسب و کار برای کارآفرین مهیا شود. اگرچه نظام‌های آموزشی از اهمیت ویژه‌ای در این زمینه برخوردار هستند، ولی افراد در راه‌اندازی کسب و کار در زمینه‌هایی که قبلاً کار کرده و تجربه دارند موفقیت بیشتری کسب می‌کنند. به‌طور کلی نباید فراموش کرد که خصلت‌های کارآفرینان ذاتی نیست، بلکه آنها تربیت می‌شوند و این مهارت‌ها را می‌توان در آنها به‌وجود آورد (هیسریچ و پیترز، ۱۳۸۳).

نتایج مطالعات داخلی و خارجی نشان‌دهنده اهمیت آموزش کارآفرینی در جوامع مدرن است که مرتباً نحوه آموزش یا برنامه آموزشی آنها در حال تغییر و تحول است و اهمیت اصلی به مشکلات مختلف و متعدد، وابسته به این برنامه آموزشی و راه و روش‌هایی است که متد و روش‌های ارائه این سیستم‌های آموزشی در بردارنده آنها هستند. در مجموع کارآفرینی فرآیندی اکتسابی و قابل پرورش و آموزش است که باید توجه لازم به این مقوله مبذول شود.

برای اینکه برنامه‌های آموزشی عملی واقعاً پیشرفت کند و کارآمد باشد و آغازش ایده در دنیای واقعی کار و فعالیت باشد، باید آموزش به گونه‌ای عملی و کاربردی باشد که یک مدیر بتواند مؤسسه‌ای را به‌خوبی مدیریت کند و هر آنچه در دوره آموزشی یاد گرفته عملاً با اعتماد به نفس به اجرا بگذارد. براساس این نظریه‌ها اگر بخواهیم آموزش

عملی به نحوه عالی انجام پذیرد باید انعطاف بیشتری در این روش آموزش به کار برده شود و به طور مداوم این نوع آموزش‌ها مورد ارزیابی مستمر قرار گرفته و بهینه شود.

معرفی KAB

برنامه KAB حاصل تجربه سازمان جهانی کار، در توسعه شرکت و آموزش حرفه‌ای برای جوانان در کنیا در اواخر دهه ۸۰ و اوایل دهه ۹۰ است که منجر به ایجاد بسته KAB در سال ۱۹۹۶ شد. به زودی روش‌شناسی KAB، اغلب به عنوان بخشی از پروژه اشتغال جوانان و توسعه شرکت سازمان جهانی کار به دیگر قاره‌ها وارد شد، که منجر به گسترش و ترجمه راهنمای KAB به بیش از ۲۰ زبان گشت. شبکه شاغلان KAB به سرعت در تمامی مناطق گسترش یافت. چاپ بین‌المللی KAB ۱۹۹۶ در سال ۲۰۰۰ مورد بازبینی قرار گرفت. این بسته تا کنون ۵ بار مورد بازبینی قرار گرفته که جدیدترین آن در سال ۲۰۰۸ بوده است. تغییرات چشمگیری در محتوای این بسته صورت گرفته است و موضوعات جدیدی از قبیل بخش ۹ "چگونه طرح کسب و کار خود را توسعه دهیم"، کتاب کار دانش‌آموز و اصطلاح‌نامه اصطلاحات اقتصادی به آن افزوده شده است (کیایی، ۱۳۹۰).

بسته آموزشی KAB مجموعه جامعی از مواد درسی درباره آموزش کارآفرینی است. مجموعه آموزشی KAB، جوانان را تشویق می‌کند تا خوداشتغالی را به عنوان یک حرفه در نظر بگیرند. با استفاده از این بسته آموزشی، مدارس می‌توانند در آموزش دانش‌آموزان مشتاق کارآفرینی راه، جهت رویارویی با بعضی از چالش‌های مدیریت یک کسب و کار کوچک یاری رسانند. بسته آموزشی KAB شامل یک سری از موارد آموزشی برای آموزش کارآفرینی است. هدف این بسته توسعه مهارت‌های کارآفرینی، و سپس آماده ساختن شرکت‌کنندگان، نه فقط به منظور تأسیس کسب و کارشان در آینده، بلکه کارکردن به نحوی بهره‌ورانه در کسب و کارهای کوچک و متوسط است^۱.

به این نحو، در یک سطح وسیع‌تر، هدف کلی KAB کمک به ایجاد یک فرهنگ کسب و کار است. هدف KAB قادر ساختن افراد جوان به انتخاب کارآفرینی یا خود اشتغالی به عنوان یک گزینه شغلی است^۲. هدف KAB ضرورتاً این نیست که افراد جوان را وادار کند که حرفه‌شان را به عنوان کارآفرین یا خوداشتغال شروع کنند، بلکه منظور آن است که به آنها نوعی آگاهی و استفاده عملی از فرصت‌ها، چالش‌ها، اقدامات، ویژگی‌ها،

1. www.ilo.org
2. www.karafarini.gov.ir

نگرش‌ها و مهارت‌های مورد نیاز برای کارآفرینی موفقیت‌آمیز بدهد. بسته KAB برای استفاده در مؤسسات به عنوان آموزش و تعلیم حرفه‌ای طراحی شده و این بسته به گونه‌ای ردیف شده است که اجرای آن با تنوعی از محیط‌های کلاس درس ممکن می‌شود^۱.

به جهت مؤثر بودن مفاهیم کارآفرینی مطرح‌شده، که در نهایت به برنامه‌های فنی و حرفه‌ای در تمام مقاطع ضمیمه شود. اگر ویژگی‌های خاص، برای موفقیت در کسب و کار ضروری باشند، بنابراین، آموزش کارآفرینان بالقوه نباید به تأخیر بیافتد تا افراد از نظر سنی جاافتاده شوند، چرا که در آن زمان ممکن است بسیاری از عادت‌های غیر کارآفرینانه را به‌دست آورند. بسته KAB برای مربیان و آموزگاران مؤسسات آموزش فنی و حرفه‌ای طراحی شده است. این بسته برای مربیان و آموزگاران مؤسسات آموزش فنی و حرفه‌ای طراحی شده ولی قابل تطبیق برای استفاده در مؤسسات آموزش عالی غیر فنی و حرفه‌ای نیز هست (کنعانی، ۱۳۹۰).

اهداف و روش‌شناسی KAB نیز از تمرکز ابتدایی بر آموزش شرکت و چگونگی راه اندازی کسب و کار و آموزش کارآفرینی ناشی می‌شود، و در بازبینی ۲۰۰۸ بخشی در مورد آموزش ایجاد نگرش و عادت کارآفرینانه به آن افزوده شده است. چاپ بین‌المللی ۲۰۰۸ تحت بازبینی است و پیش‌بینی می‌شود که موضوع نسخه بین‌المللی ۲۰۱۰ جنسیت و ناتوانی و دارای موضوعات الحاقی در مورد کارآفرینی شرکتی و اجتماعی باشد (ریزند۲ و کریستن‌سن ۳، ۲۰۰۹).

هدف KAB این است که با استفاده از شیوه‌های آموزشی تعاملی و مشارکتی، مهارت‌ها، نگرش‌ها و ذهنیت‌های کارآفرینانه را در میان مردان و زنان جوان به‌وجود آورد. علاوه بر این، بسته KAB خواستار آن است که مردان و زنان جوان را برای کارآفرینی بیشتر در کار و زندگی روزانه آماده کند. در یک مقیاس وسیع‌تر KAB به ایجاد فرهنگ کارآفرینی در میان کشورهای عضو سازمان جهانی کار کمک می‌کند. اهداف ویژه بسته KAB عبارتند از:

- ایجاد نگرش مثبت نسبت به شرکت‌های بادوام و خوداشتغالی در میان مردم از طریق هدف قرار دادن جوانان و سهامداران برای توسعه شرکت؛
- ایجاد آگاهی در مورد کارآفرینی به عنوان یک گزینه شغلی برای جوانان؛
- ایجاد آگاهی در مورد شاخصه مطلوب شرکت‌های بادوام و چالش‌های ویژه راه‌اندازی و اداره این شرکت‌ها؛

1. www.lssi.ir
2. Rezende
3. Christensen

▪ تسهیل گذر از مدرسه به کار که درک بهتر نقش‌ها و عملکردهای شرکت‌های بادوام را در پی دارد.

انتظار آن نمی‌رود که جوانان بلافاصله پس از اتمام تحصیلات رسمی کسب و کاری آغاز کرده و حرفه خود را به‌عنوان صاحب کار آغاز نموده یا خوداشتغال شوند، گرچه هنگامی که شغلی موجود نباشد این امر رخ می‌دهد؛ بلکه هدف این بسته‌ها این است که جوانان را به بررسی و کاوش در کارآفرینی ترغیب کرده و اطلاعات ضروری و کاربردی در مورد فرصت‌ها، چالش‌ها، فرایندها، ویژگی‌ها و نگرش‌های مورد نیاز برای کارآفرینی را فراهم آورد. همچنین این برنامه قصد دارد تا آگاهی دانشجویان را در مورد نقش مهم شرکت‌های بادوام در اقتصاد و جامعه به‌عنوان شرکت‌هایی با مسئولیت محیطی و اجتماعی افزایش دهد.

بسته KAB به‌طور مستقیم مربیان مؤسسات آموزش فنی و حرفه‌ای و آموزش متوسطه را در بخش دولتی و خصوصی مورد هدف قرار داده است. علاوه بر این، معلمان و استادان آموزش عالی (دانشگاه‌ها و مدارس پلی‌تکنیک)، مربیان شاغل در بخش توسعه کار، آژانس‌ها و سازمان‌های مردم‌نهاد نیز می‌توانند KAB را آموزش دهند.

دانش‌آموزان و کارآموزان مؤسسات فنی و حرفه‌ای و دبیرستان‌ها بارزترین ذی‌نفعان KAB هستند. گروه سنی معمول بین ۱۵ تا ۱۸ سال است، گرچه از آنجا که روش‌شناسی این برنامه برای دانشجویان بسیاری از کشورها تطبیق یافته است، این گروه سنی شامل دانشجویان تا سن ۲۵ سال نیز می‌باشد. مردان و زنان جوانی که در برنامه کارآفرینی KAB شرکت می‌کنند معمولاً تجربه کار یا شرکت ندارند. آنها دارای حداقل ۱۲ سال تحصیلات رسمی هستند که معادل مدرک دیپلم است.

تطبیق‌پذیری KAB ارائه این برنامه را در بسیاری از کلاس‌های درس و محیط‌های آموزشی ممکن ساخته است. تأثیر KAB در ایجاد توانایی کارآفرینی، در ادغام آن با سیستم‌های آموزشی مناسب جوانان به‌ویژه در آموزش فنی حرفه‌ای و آموزش متوسطه قرار دارد.

نتایج مطالعات داخلی و خارجی نشان‌دهنده اهمیت آموزش کارآفرینی در جوامع مدرن است که مرتباً نحوه آموزش یا برنامه آموزشی آنها در حال تغییر و تحول است و اهمیت اصلی به مشکلات مختلف و متعدد، وابسته به این برنامه آموزشی و راه و روش‌هایی است که متد و روش‌های ارائه این سیستم‌های آموزشی در بردارنده آنها

هستند. در مجموع، نتایج بیانگر این مطلب هستند که کارآفرینی فرآیندی اکتسابی و قابل پرورش و آموزش است که باید توجه لازم به این مقوله مبذول شود. در اغلب پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه ارزیابی اثربخشی برنامه‌های آموزشی از جمله در تحقیقات اعتمادی (۱۳۷۹) و ابطیحی و پیدایی (۱۳۸۶) و میرهادی (۱۳۷۸) و قانع و همکاران (۱۳۸۸) و (تامسون، ۱۹۹۰) به این نکته اساسی اشاره شده است که بینش و نگرش، مهارت و توانایی و دانش و اطلاعات فراگیران و رضایت شغلی ایشان در اثر آموزش بهبود می‌یابد. به عبارتی، نتایج بیشتر تحقیقات حکایت از مؤثر بودن آموزش بر بهبود سطح نگرش، دانش، مهارت و رضایت شغلی شاغلین شرکت‌کننده در دوره‌های آموزشی دارد.

تعریف واژه‌ها و اصطلاحات

نگرش شخصی

مجموعه‌ای از عوامل فیزیکی، فرهنگی و روان‌شناختی فرد که به عنوان محیط یک رویداد یا تجربه محسوب می‌شوند. نگرش شخصی عواملی است که با شخصیت فردی مرتبط است از قبیل شغل قبلی فرد، نگرش خانوادگی، جنسیت، تعلیم و تربیت و نژاد اجتماعی که اینها خود به نگرش‌هایی ارتباط پیدا می‌کنند که باعث ایجاد کسب و کار می‌شود.

الگوی رفتاری

طرز رفتار تکراری در انجام کار از سوی فرد در جهت هدف ارائه شده یا در یک وضعیت مشخص شده است. الگوی رفتاری به ویژگی‌های محیط کار مرتبط است؛ با این وجود، اکثر آنها با مشخصه‌های شخصیتی افراد نیز بالفعل می‌شوند. از جمله این الگوها: مشارکت فعال در شبکه‌سازی، کسب و گردآوری سرمایه، انتخاب تیم درست و پیگیری توافقات.

سبک زندگی

عادات، نگرش‌ها، تمایلات، استانداردهای فکری، سطح اقتصادی و ... که با همدیگر حالت زندگی فرد را می‌سازند و شکل می‌دهند. سبک زندگی، شیوه زندگی افراد شامل گستره‌ای از فعالیت‌های روزمره در راستای نیازها و نگرش اجتماعی - فرهنگی است که پیکره فعالیت‌های آنان را توسعه می‌بخشد.

ضرورت پژوهش

یکی از چالش‌های پیش روی جوامع مختلف، دانش‌آموختگانی هستند که توانایی‌های فردی و مهارت‌های لازم را برای راه‌اندازی کسب و کار مناسب ندارند. در مصوبه «اهداف توسعه هزاره» سازمان ملل که در سال ۲۰۰۰ به تصویب رسید، به مشکل حاد بیکاری جوانان و چالش ایجاد اشتغال برای آنان، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، که درصد بالایی از جوانان آنها (بیش از ۵۰ درصد) در سنین زیر ۲۵ سال قرار دارند، اشاره می‌کند. دبیر کل سازمان ملل، شبکه اشتغال جوانان (۲YEN)، متشکل از دبیر سازمان ملل، بانک جهانی و سازمان بین‌المللی کار را به‌منظور ترویج فعالانه اشتغال جوانان ایجاد کرده است. برنامه «شغل شایسته» که در دستور کار سازمان ILO قرار دارد، کارآفرینی جوانان را به عنوان راهی برای ایجاد اشتغال شایسته و مناسب، سرلوحه کار خود قرار داده است (کانیو و همکاران، ۱۳۸۸).

این امر آماده‌سازی دانش‌آموختگان را از طریق توسعه فرهنگ کارآفرینی، در آنان ضروری می‌سازد. ایجاد نگرش کارآفرینانه در افراد، شرط لازم برای بروز رفتار کارآفرینانه از سوی آنان است. فرآیند کارآفرینانه، دارای عناصر، نگرش‌ها و رفتارهایی است که از نظر نگرشی به تمایل یک فرد یا یک سازمان، برای استفاده از فرصت‌های جدید، و حس مسئولیت برای تغییر خلاقانه، اشاره دارد و این تمایلات را گرایش‌های کارآفرینانه می‌گویند (امیری و مرادی ۱۳۸۶).

اهمیت آموزش برای جامعه کارآفرینانه در موقعیت‌های بسیاری در بیانیه‌های سازمان ملل متحد، توصیه‌های دولت‌ها و اتحادیه اروپا مورد تأکید قرار گرفته است. با توجه به اهمیت کارآفرینی و آموزش کارآفرینان، مطالعه بر روی جنبه‌های ناشناخته این موضوع اهمیت شایانی دارد و می‌تواند راه‌گشای فعالیت‌های آتی نظام آموزشی باشد (ماتلای ۳، ۲۰۰۵).

بر همین اساس، از ابتدای سال ۱۳۸۸ سازمان آموزش فنی و حرفه‌ای کشور به عنوان متولی برگزاری دوره‌های آموزش غیررسمی و کوتاه مدت، پس از مطالعات ملی و بین‌المللی، به طراحی و پیاده‌سازی الگوی آموزش کارآفرینی KAB، اقدام کرده است. این الگو تاکنون در بیش از ۲۶ کشور دنیا به‌صورت موفقیت‌آمیزی پیاده‌سازی شده و دستاوردهای قابل توجهی در اشتغال‌پذیری مهارت‌آموزان داشته است. اهمیت بی‌نظیر

1. Millennium Development Goals
2. Youth Employment Network
3. matlay

دوره و بالا بودن هزینه‌های اجراء، از جمله علل ضرورت بررسی تأثیر این دوره‌ها بر گرایش کارآفرینانه در این پژوهش است. دستاوردهای پژوهش می‌تواند در تداوم و توسعه اینگونه آموزش‌های فنی و حرفه‌ای مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

با توجه به اهمیت کارآفرینی و آموزش کارآفرینان، مطالعه بر روی جنبه‌های ناشناخته این موضوع اهمیت شایانی دارد و می‌تواند راهگشای فعالیت‌های آتی نظام آموزشی باشد. درخصوص اینکه آموزش‌های کارآفرینی بر اساس الگوی KAB، تأثیری در تغییر ویژگی‌های شخصیتی فراگیران از جمله نگرش، الگوی رفتاری و سبک زندگی دارد یا خیر؛ تاکنون پژوهشی در کشور انجام نشده و مطالعه حاضر از این جنبه، اولین کار پژوهشی است. از سویی می‌توان با ارزیابی تأثیر آموزشی KAB بر گرایش کارآفرینانه گام‌های مؤثرتر در این راه نهاد. بر این اساس، پژوهش حاضر، به دنبال پیدا کردن پاسخ به این سؤالات است که:

- آیا دوره‌های آموزشی الگوی KAB، بر گرایش کارآفرینانه فراگیران مؤثر است؟
- آیا دوره‌های آموزش الگوی KAB، بر نگرش شخصی در گرایش کارآفرینانه فراگیران مؤثر است؟
- آیا دوره‌های آموزش الگوی KAB، بر الگوی رفتار در گرایش کارآفرینانه فراگیران مؤثر است؟
- آیا دوره‌های آموزش الگوی KAB، بر سبک زندگی در گرایش کارآفرینانه فراگیران مؤثر است؟

الگوی مفهومی پژوهش

هر مدل مفهومی به عنوان نقطه شروع و مبنایی جهت انجام مطالعات و پژوهش‌ها است به گونه‌ای که متغیرهای مورد نظر پژوهش و روابط میان آنها را مشخص می‌کند (ادوارد و دیگران ۱، ۲۰۰۰)؛ و انتظار می‌رود درحین اجرای پژوهش، متغیرها، روابط و تعاملات بین آنها مورد بررسی و آزمون قرار شود (ساترولیسن ۱۹۹۹، ۲). در این پژوهش، سه متغیر به عنوان متغیرهای قابلیت کارآفرینی شامل: نگرش شخصی، الگوی رفتاری و سبک زندگی مشخص شده‌اند که هر کدام از آنها در قبل و بعد از آموزش، از طریق پرسش‌نامه سنجیده خواهند شد. مدل پژوهش به صورت زیر است:

1. Edvard et al.
2. Sueetr & Leisen

روش شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر ماهیت کاربردی و از نظر روش، آمیخته بود به طوری که در مرحله کیفی، با استفاده از مصاحبه و در مرحله کمی به صورت شبه آزمایشی، از نوع طرح آزمون مقدماتی و نهایی، بدون گروه کنترل انجام شد. جامعه مورد مطالعه این پژوهش، ۳۵ نفر از کارآموزان دوره کارآفرینی در یکی از آموزشگاه‌های تحت نظارت اداره کل آموزش فنی و حرفه‌ای استان البرز بوده که به صورت تمام‌شماری، قبل و بعد از آموزش، مورد ارزیابی قرار گرفتند. قلمرو زمانی پژوهش، سال تحصیلی ۱۳۹۰ بود. در این جامعه ۱۰۰٪ زن، که در آن میان، ۶۶٪ زیر بیست و پنج سال و ۳۴ درصد بین بیست و پنج سال تا سی سال بودند. همچنین ۸۳٪ مجرد و مابقی متأهل بودند. از نظر تحصیلات، ۲۰٪ دیپلم و سایرین مدرک کارشناسی داشتند.

در فرایند کیفی پژوهش با استفاده از ۱۵ نفر (یک نفر مدیر، یک نفر مربی و ۱۳ نفر فراگیر) که با آموزش الگوی KAB آشنایی داشتند، برای جمع‌آوری نظرات در مورد مؤلفه‌های تحقیق (نگرش شخصی، سبک زندگی، الگوی رفتاری) که بر اساس چارچوب نظری دسته‌بندی شده بود، مصاحبه شد. در فرآیند گردآوری داده‌ها با استفاده از کدگذاری باز و محوری، به تحلیل داده‌های مصاحبه‌ها در این مرحله پرداخته شد و ضمن تمرکز بر نظرات مصاحبه‌شوندگان و مستندات آرشیوی داده‌ها، به روش استنباط استقرایی در قالب موضوع‌ها، ابعاد و اجزاء معیارها دسته‌بندی شدند.

در مرحله کمی تحقیق، بر اساس معیارهای استخراج‌شده از مرحله کیفی به طراحی پرسشنامه پرداخته شد و تعداد ۳۵ پرسشنامه برگشت داده شد. (نرخ بازگشت ۱۰۰٪). ابتدا ۳۵ نفر مهارت‌آموز، پرسش‌نامه‌های پیش از آموزش را تکمیل و سپس بعد از آموزشی دوره کارآفرینی KAB به مدت ۱۰۰ ساعت، دوباره همان پرسش‌نامه در اختیار مهارت‌آموزان قرار گرفت و دوباره نسبت به تکمیل آن اقدام کردند.

ابزارهای اندازه‌گیری پژوهش

گردآوری داده‌ها در مرحله کیفی از طریق مصاحبه انجام شد. در این مرحله با مستندسازی داده‌ها در حین اجرای طرح، و استفاده از روش‌های استاندارد کیفی، تکرارپذیر بودن یا پایایی آن را افزایش دادیم. همچنین در مطالعه موردی، اعتبار ابزار در فرآیند پژوهش، ارزیابی شده و بهبود یافت. در مرحله کمی، از پرسش‌نامه ۵۰ سؤالی که طراحان بین‌المللی بسته‌های آموزشی KAB بر اساس طیف ۵ گزینه‌ای

لیکرت تدوین کرده‌اند، استفاده شد. در این پرسش‌نامه سه مؤلفه نگرش شخصی با ۲۱ گویه، سبک زندگی با ۶ گویه و الگوی رفتاری با ۲۳ گویه اندازه‌گیری می‌شود. ابتدا این پرسش‌نامه ترجمه شد و سپس، با استفاده از اساتید آشنا موضوع بومی‌سازی و اصلاح شد و توسط متخصصان روایی صوری و محتوایی آن تأیید شد. پایایی پرسش‌نامه نیز با استفاده از آزمون آلفای کرونباخ با شاخص ۰/۷۴ بررسی و تأیید شد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های پژوهش

برای مقایسه میانگین نتایج حاصل از پرسش‌نامه‌ها برای پیش‌آزمون و پس‌آزمون در هر یک از مؤلفه‌ها، ابتدا شرایط استفاده از آمار پارامتریک و ناپارامتریک بررسی شده است. برای استفاده از آزمون پارامتریک t گروه‌های وابسته علاوه بر اینکه آزمودنی‌ها بیش از ۳۰ نفر بوده و مقیاس اندازه‌گیری فاصله‌ای باشد، لازم است توزیع نرمال و همسانی واریانس‌ها برای هر دو آزمون و در مؤلفه‌های آن بررسی شود. برای این منظور از آزمون کروسکال - والیس آزمون لوین استفاده شده است که نتایج آنها در جداول (۱) و (۲) آورده شده است.

جدول شماره ۱- آزمون کولموگروف- اسمیرنف برای نمرات پیش‌آزمون و پس‌آزمون فراگیران

پس‌آزمون		پیش‌آزمون							
کل	سبک زندگی	الگوی رفتار	نگرش شخصی	کل	سبک زندگی	الگوی رفتار	نگرش شخصی		
۳.۱۹۸۹	۳.۳۰۴۹	۳.۵۶۶۷	۳.۰۸۳۵	۳.۱۲۳۲	۳.۱۹۸۹	۳.۲۶۲۰	۲.۹۹۸۶	میانگین	پارمترهای نرمال
.۱۵۳۷۹	.۲۵۱۶۴	.۵۱۱۶۳	.۲۵۰۹۸	.۱۵۴۵۷	.۱۵۳۷۹	.۴۰۷۵۲	.۲۱۴۴۶	انحراف استاندارد	
.۶۰۳	.۷۱۰	۱.۰۶۷	۰.۴۸۱	.۶۵۵	.۶۰۳	۱.۳۸۸	.۷۵۴	Z کولموگروف- اسمیرنف	
.۸۶۰	.۶۹۴	.۲۰۵	.۹۷۵	.۷۸۵	.۸۶۰	.۰۴۲	.۶۳۶	سطح معناداری دو دامنه	

براساس جدول (۱)، با توجه به این که سطح معناداری آماره Z کولموگروف- اسمیرنف در کلیه مؤلفه‌های هر دو آزمون به جز الگوی رفتاری پیش‌آزمون بیشتر از ۰/۰۵ است، از این رو، می‌توان نتیجه گرفت که فرض صفر مبنی بر نرمال بودن توزیع

نمرات پیش‌آزمون تأیید می‌شود و فقط نمرات الگوی رفتاری پیش‌آزمون، از توزیع نرمال تبعیت نمی‌کنند. بنابراین، برای مقایسه نمرات الگوی رفتاری پیش‌آزمون و پس‌آزمون از آزمون پارامتریک نمی‌توان استفاده کرد. حال برای بررسی همسانی واریانس‌های سه مقوله دیگر از آزمون لوین مطابق جدول زیر استفاده شد.

جدول شماره ۲- آزمون لوین برای بررسی همسانی واریانس‌ها

مؤلفه	f	سطح معنی داری
نگرش شخصی	.۷۲۴	۰/۳۹۸
سبک زندگی	۵.۲۳۷	۰/۰۲۵
کل	۴.۶۰۱	۰/۰۳۶

با توجه به جدول (۲) آماره f در آزمون لوین برای نمرات کل و سبک زندگی پیش‌آزمون و پس‌آزمون فراگیران و سطح معنی داری آنها که از ۰/۰۵ کمتر است، فرض صفر این آزمون مبنی بر همسانی واریانس‌های این دو رد و عدم همسانی واریانس‌ها پذیرفته می‌شود. بر این اساس امکان استفاده از آزمون t گروه‌های وابسته وجود نداشته و لازم است از آزمون ناپارامتریک ویلکاکسون برای بررسی سؤالات مربوطه در پژوهش استفاده کنیم. البته در نگرش شخصی، با وجود همسانی واریانس‌ها، میتوان از آزمون t گروه‌های وابسته که دقیق‌تر است استفاده کرد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول شماره ۳- آزمون ویلکاکسون برای نمرات پیش‌آزمون و پس‌آزمون فراگیران

سبک زندگی	الگوی رفتار	کل		
۳.۱۹۹	۳.۲۶۲۰	۳.۱۲۳	میانگین	پیش‌آزمون
.۱۵۳۸	.۴۰۷۵۲	.۱۵۴	انحراف استاندارد	
۲.۹۱	۲.۵۰	۲.۸۸	کمترین	
۳.۴۸	۳.۸۳	۳.۴۲	بیشترین	
۳.۳۰۵	۳.۵۶۶۷	۳.۲۳۳	میانگین	پس‌آزمون
.۲۵۱۶	.۵۱۱۶۳	.۲۲۱	انحراف استاندارد	
۲.۹۱	۲.۶۷	۲.۸۶	کمترین	
۴.۰۰	۴.۶۷	۳.۷۸	بیشترین	
۲.۰۴۷	۲.۵۵۰	۲.۷۳۸	Z ویلکاکسون	
.۰۴۱	.۰۱۱	.۰۰۶	سطح معناداری دو دامنه	

با توجه به جدول (۳) به دلیل آنکه سطح معنی‌داری آماره Z برای نمرات کل و مؤلفه الگوی رفتار و سبک زندگی در پیش‌آزمون و پس‌آزمون، هر سه از ۰/۰۵ کمتر است، بنابراین، فرض صفر آزمون مبنی بر عدم وجود تفاوت، بین میانگین این مؤلفه‌ها در پیش‌آزمون و پس‌آزمون رد شده و وجود تفاوت معنی‌دار بین آنها تأیید می‌شود. بدین ترتیب می‌توان ادعا نمود که: دوره آموزشی KAB که توسط سازمان آموزش فنی و حرفه‌ای انجام می‌پذیرد، در کل و در مؤلفه‌های الگوی رفتار و سبک زندگی در گرایش کارآفرینانه فراگیران مؤثر است و بر این اساس، فرضیه سؤالات ۱ و ۳ و ۴ پژوهش تأیید شد.

با توجه به جدول (۴) به دلیل آنکه سطح معنی‌داری آماره t در نمرات مؤلفه نگرش شخصی پیش‌آزمون و پس‌آزمون (۰/۱۰۱) از ۰/۰۵ بیشتر است، بنابراین، فرض صفر آزمون مبنی بر عدم وجود تفاوت، بین میانگین نمرات مؤلفه نگرش شخصی پیش‌آزمون و پس‌آزمون تأیید شده و وجود تفاوت معنی‌دار بین نمرات مؤلفه نگرش شخصی پیش‌آزمون و پس‌آزمون رد می‌شود.

جدول شماره ۴- آزمون t گروه‌های وابسته برای نمرات پیش‌آزمون و پس‌آزمون مؤلفه نگرش نگرش شخصی

تفاوت‌های وابسته							
۹۵٪ فاصله اطمینان برای اختلاف میانگین‌ها							
سطح معناداری دو دامنه	درجه آزادی	t	بیشترین	کمترین	میانگین خطای استاندارد	انحراف استاندارد	میانگین
۰.۱۰۱	۳۴	۱.۶۸۷	۰.۱۸۷	-۰.۱۷	۰.۰۵۰۳	۰.۲۹۷	۰.۸۵
پیش‌آزمون- پس‌آزمون							

بدین ترتیب می‌توان ادعا کرد که: دوره آموزشی KAB که از سوی سازمان آموزش فنی و حرفه‌ای انجام می‌پذیرد، بر نگرش شخصی در گرایش کارآفرینانه فراگیران مؤثر نیست و بر این اساس، فرضیه دوم پژوهش رد شد.

همچنین در مصاحبه‌های به عمل آمده ضمن اینکه نتایج کمی پژوهش تأیید شد، همه ۱۵ نفر مصاحبه‌شونده به این نکته اشاره کردند که این دوره‌ها به علت عدم تفکیک فراگیران از لحاظ سطح رشته تحصیلی با مشکلات مواجه است. همچنین از ۱۳ نفر فراگیری که با آنها مصاحبه شده است ۱۲ نفر از این دوره راضی بودند و ۱ نفر اعتقاد داشت که در این دوره مطالبی را که می‌دانست تکرار شده است. ۱۰ نفر معتقد بودند که باید از صنایع و بنگاه‌های خوداشتغالی بازدید به عمل آید و ۷ نفر معتقد بودند که باید از کارآفرینان به صورت حضوری دعوت شود تا از چگونگی کارآفرین شدنشان توضیح دهند.

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به نوع پژوهش (طرح آمیخته) نتایج حاصله در دو بخش زیر اعلام می‌شود:
الف: یافته‌های تحقیقات کمی: به منظور بررسی تأثیر آموزش KAB بر ابعاد سه‌گانه (نگرش شخصی، الگوی رفتاری و سبک زندگی) بر گرایش کارآفرینانه فراگیران، هر یک از ابعاد بالا به مؤلفه‌های اصلی با گویه‌های متفاوت تبدیل شده که نتایج حاصل از یافته‌های تحقیق حاضر در ابعاد سه‌گانه به شرح زیر است:

نگرش شخصی: برای سنجش تغییرات احتمالی ناشی از آموزش KAB در بُعد نگرش شخصی تعداد ۶ مؤلفه اصلی با ۲۱ گویه طراحی شده که مقدار تغییرات مؤلفه‌های اصلی در مراحل پیش‌آزمون و پس‌آزمون عبارتند از: $+۰.۳۶$ ، $+۰.۳۴$ ، -۰.۳۸ ، -۰.۲۷ ، -۰.۲۴ .

الگوی رفتاری: برای سنجش تغییرات احتمالی ناشی از آموزش KAB در بعد الگوی رفتاری تعداد ۴ مؤلفه اصلی با ۶ گویه طراحی شده که مقدار تغییرات مؤلفه‌های اصلی در مراحل پیش‌آزمون و پس‌آزمون عبارتند از $+۰.۸۶$ ، $+۰.۵۷$ ، -۰.۲۳ و صفر.

سبک زندگی: برای سنجش تغییرات احتمالی ناشی از آموزش KAB در بعد سبک زندگی تعداد ۷ مؤلفه اصلی با ۲۳ گویه طراحی شده که مقدار تغییرات مؤلفه‌های اصلی در مراحل پیش‌آزمون و پس‌آزمون عبارتند از $+۰.۵۴$ ، $+۰.۵۴$ ، $+۰.۴۶$ ، $+۰.۳۴$ ، -۰.۳۱ ، -۰.۱۴ و $+۰.۲۱۵$.

ب: یافته‌های تحقیقات کیفی: به منظور اطمینان بیشتر بر صحت نتایج حاصله، با ۱۳ نفر از فراگیران و ۱ نفر از مربیان و ۱ نفر از مدیران مصاحبه ساختمند به عمل آمد که یافته‌های حاصله عبارتند از: ۹۳٪ آنان از آموزش KAB رضایت کامل داشته‌اند و به لزوم متجانس بودن فراگیران از نظر مدرک تحصیلی تأکید داشته‌اند. ۷۷٪ آنان بازدید از صنایع و بنگاه‌های خود اشتغالی را توصیه کرده و ۵۴٪ از آنان حضور کارفرمایان موفق جامعه را در دوره پیشنهاد داده‌اند.

ج: نتیجه‌گیری کلی: با مقایسه یافته‌های پژوهش حاضر و بررسی پژوهش‌های انجام‌شده در داخل و خارج کشور و تأکید بر تأثیر آموزش KAB بر ابعاد الگوی رفتاری و سبک زندگی و همچنین عدم تأثیر بر نگرش شخصی فراگیران مشخص شد که پژوهش حاضر با پژوهش‌های سیندی میلان و هری ماتلی (۲۰۰۸) از دانشگاه بیرمنگام بریتانیا و فان لیو از دانشگاه علوم سیاسی پکن چین پیرامون رضایت از آموزش کارآفرینی به روش KAB و همچنین با پژوهش‌های کاسپارگرونیولد و سوزان ون لیشوت (۲۰۰۸) پیرامون تغییر گرایش کارآفرینانه ناشی از آزمون‌های KAB هم‌خوانی دارد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- ابطحی، سیدحسین و پیدایی، مهرداد (۱۳۸۲). " شیوه‌های نوین ارزیابی اثربخشی دوره‌های آموزشی در سازمان‌ها". فصلنامه مدیریت و توسعه، شماره ۱۸۱.
- احمدپور داریانی، محمود (۱۳۸۵). مبانی کارآفرینی، تهران: انتشارات فراندیش.
- احمدپورداریانی، محمود و عزیزی، محمود (۱۳۸۸). کارآفرینی، تهران: انتشارات مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی محراب قلم.
- اسلام، علی اکبر (۱۳۸۵). برنامه‌ریزی بازاریابی: مفاهیم، الگوها، ساختارها، استراتژی‌ها، تجربیات و مستندات، تهران: شرکت چاپ و نشر بازرگانی.
- اعتمادی، محمود (۱۳۷۸). "تحقیق و تحلیلی از تأثیر آموزش‌های علمی - کاربردی در صنعت"، دومین همایش بررسی و تحلیل آموزش‌های علمی - کاربردی. تهران: وزارت علوم و تحقیقات و فناوری.
- امیری، علی نقی و مرادی، یزدان (۱۳۸۷). نگرش‌های کارآفرینانه دانشجویان و موانع آن. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ۶۷، ۴۹-۴۵.
- رضازاده، حجت‌الله؛ احمدپور داریانی، محمود و شیخان، ناهید (۱۳۸۶). تجارب کارآفرینی در کشورهای منتخب، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- عباسیان، عبدالحسین (۱۳۸۵). "اثربخشی دوره‌های آموزش ماهنامه علمی آموزشی در زمینه مدیریت". تدبیر ۱۷۰.
- فتوحی، ملک (۱۳۸۸). "بررسی موانع اثربخشی دوره‌های آموزش پالایشگاه نفت اصفهان پایان‌نامه کار".
- قهروری، ابراهیم (۱۳۸۸). "بررسی اثربخشی دوره‌های آموزش تخصصی کوتاه‌مدت گمرک استان تهران طی ۸۶-۸۲ با استفاده از مدل پاتریک". پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران.
- قانع، فلور و نامدار، راضیه و چیدری، محمد (۱۳۸۸). "ارزیابی اثربخشی دوره‌های برگزار شده مدیریت تلفیقی آفات پنبه ازدیدگاه کشاورزان شهرستان گرمسار"، پژوهش مدیریت آموزش کشاورزی. فصلنامه مؤسسه آموزش عالی علمی- کاربردی جهادکشاورزی، شماره ۸ بهار.
- کانیو، جورج و همکاران (۱۳۸۸). چگونه می‌توانم یک بنگاه کسب و کار را سازماندهی کنم؟، مترجمان: مریم فتاح‌زاده و عطیه فلاح شهیدی، تهران: نشر مؤسسه کار و تأمین اجتماعی.

- کنعانی، مهدی (۱۳۹۰). معرفی بسته آموزش کارآفرینی KAB، دوماهنامه کارآفرین ناب، مرداد و شهریور ماه، شماره ۱۸.
- مقیم، سید محمد و پازوکی، آرش (۱۳۸۸). دایرةالمعارف کارآفرینی: بیش از یک صد و سی مقاله از دانشمندان برجسته کارآفرینی دنیا، تهران: انتشارات همپا.
- میرهادی، محمدحسین (۱۳۷۸). "تحلیلی از نتایج ارزیابی دوره‌های آموزش بلندمدت علمی - کاربردی در مراکز آموزشی وزارت نیرو"، در دومین همایش بررسی و تحلیل آموزش‌های علمی - کاربردی. تهران: وزارت علوم و تحقیقات و فناوری.
- هیستریچ، رابرت دی و پیتر، مایکل پی. (۱۳۸۳). کارآفرینی، جلد اول، ترجمه سید علیرضا فیض بخش و حمیدرضا تقی یاری. انتشارات علمی دانشگاه صنعتی شریف.
- Lieshout, S. v. & Groeneveld, C., (2008). Intervention Report on Know About Business Sri Lanka. March-July 2008 by MDFSA
- Maltay, H. (2005), Researching entrepreneurship and education Part1: what is entrepreneurship and does it matter? Education Training, vol. 47 NO. 8/9, PP. 665-677
- Millman, C. & etal. (2008). Entrepreneurship education in China: a case study approach. Journal of Small Business and Enterprise Development Vol. 15, No. 4.
- Rezende , T.L. & Christensen , J. D. (2009). Supporting Entrepreneurship Education: A report on the global outreach of the ILO's Know About Business program, Small Enterprise Program, Job Creation & Enterprise Development Department, International Labour Office, Geneva, September 2009, 10 – 13
- Thomson.Gorge (1990). "A Textbook of human Resource Management". London: Sn.

